

турска војска вазда трудиле у Зетиној долини састати се, то се онда са извесношћу може држати, да би и у сваком будућем ратовању Турци то исто покушавали. Наравно, да би у таквим приликама нова варош на Ђеранића Главици постала главни предмет турских нападаја.

Бар до данас историја црногорска јасно сведочи, да су ратови између Црне Горе и Турске врло чести, јер узроци и правни поводи рата остали су и до данас једни исти, као што беху пре четири века. По томе је увиђавно, да би и опасност по саму Ђеранића Главицу убудуће можда тако исто често наступала као што могу настајати и сами ратови. Из овога природно следује, да не би било саветно много велике и скупочене ни јавне ни приватне грађевине на Ђеранића Главици подизати, јер би у најгорем случају могле увек постати жртва варварског азијатског опустошења, што би исто значило као и затирање у грађевине уложеног тешким трудом и дуговременом муком стеченог капитала.

Оволико сматрам за обвезаност и дужност проговорити о плану за нову варош. Из овога реченога мислим, да се може ласно видети и оценити, јесам ли доиста свестрано схватио важност Ђеранића Главице, те према томе схватању и план начинио. Свакојако, имајући у виду свеколике државне интересе и трговинско-политичке комбинације, држим да сам брижљиво саставио план за који ми и сама савест вели, да је тако испао да сам с овим радом потпуно оправдао оно највише поверење, којег сам имао особиту част при овоме послу удостојен бити.

На Цетиње 21 јулија 1870 год.

Драгиша С. Милутиновић
архитекта и инжењер“.

ЈЕДАН ДОКУМЕНАТ О УТИЦАЈУ ЦРНЕ ГОРЕ НА ДИЗАЊЕ НАРОДНОГ УСТАНКА У ХЕРЦЕГОВИНИ ЈУЛА 1941 ГОДИНЕ

У архиву Института за скупљање извора за најновију историју народа Југославије при Семинару за историју народа Југославије Филозофског факултета у Београду нашао се и један свежањ докумената куцаних на машини који је у архиву остављен најкасније у пролеће 1945 године. Материјал је занимљив не само по броју и врсноћи података које даје, него и по томе што се скупљање овога материјала вршило преко органа православне цркве. Још у јесен 1941, онда током 1942, а нарочито од марта 1944 год. слати су извештаји центру Цркве у Београду, са насловима: „Извештај о прогону Срба у (место)“ и сл. У самом Београду рађени су записници о прогону Срба на основу изјава

пребеглица. Неки од ових докумената су службени извештаји појединих епархија, са потписом меродавних и са службеним бројем акта. У свежњу који је нађен у архиву Института не налазе се оригинали него преписи спремљени да их меродаван у Синоду овери.

Податке који су достављани црквеном средишту у Београд није само он користио. Синод је обавештења службено слао „Комисији за прикупљање података о страдању Срба“, разуме се нецрквеној устансви. Тако је било још 1942 год., што потврђује службени акт Светог архијерејског синода бр. 2816/зап. 438 од 29/16 септембра 1942. Шта се коначно с овим подацима хтело, нарочито касније, није тешко докучити, кад се знају планови Милана Недића да се некако додвори Немцима, не би ли захватио коју област раније државе, обећавајући да ће он завести ред тамо где је под другим квислинзима увелико бујала Револуција. Свакако није без значаја што су купљени подаци само о територијама са српским становништвом или о територијама на које је полагала претензије србијанска буржоазија а изван територија под командом војног заповедника у Србији.

Независно од тога чему су имали да послуже ови документи када је реч о Босни и Херцеговини могу, уосталом као и непријатељски документи, да врло добро послуже као историски извор. Усташе су били страшно зло не само као крволоци православног живља. Када се о њиховим грозним злочинима, на толико страна провереним писаним сведочанствима Народноослободилачког покрета, говори у документима о којима је реч на један сасвим конкретан начин, — историчар не сме оваквим сведочењима да пребаци да су суревњива оптуживања противничких конфесија, те да их одбаци као повесне изворе. Подаци који се добијају немају ничег од претеривања, штавише недостатак им је што су увек само исказ и резултат познавања ствари појединих страдалица, увек исувише непосредни, везани за извештачу најближе људе. Када се вести које дају документи на које се мисли упореде са материјалима Народноослободилачког покрета, излази да су ове вести, пошто се одгрну очигледне тенденције, сасвим тачне, у погледу временских термина чак врло прецизне.

Докуменат о усташком терору у Љубињском срезу (јужна Херцеговина) писан је у Београду првога маја 1944 год., по исказу Илије Путића. У првом ступцу овога извештаја даје се врло карактеристичан податак о властима на терену по војничком слому старе Југославије. „Од пада Југославије до 24 V 1941 г. није било усташа у Срезу љубињском. Ред и мир одржавале су бив. југосл. власти, под надзором италијанске војске, за то време није настрадао нико. 24 маја 1941 г. дошле су усташе под вођством Бораја (Ивице?), из Равног, Ср. љуб. и преузели власт. *Котарски повереник* је постао Сулејман Танчица, из Љубушког, али је власт држао *логорник* Бораје. Осим пријетња и принудних ре-

квизиција и пљачки држ. имовине (новца) и приватних радњи, првих дана није нико настрадао. После неког времена дошао је изасланик из Загреба Леон Тогонал, ако му је то право име, јер су се многи крили под псеудонимом. По доласку изасланика одмах су почела убијања. . .“

Излази да сам рат и окупатор није свуда сломио апарат старе власти ни на територији тзв. НДХ. У Србији, где је нова домаћа власт била наставак старе тек су партизанске чете скрхале апаратуру власти старе државе. Треба, надаље, указати да је усташки терор систематски диктиран из Загреба и да га нису условили ранији односи на терену са мешаним становништвом.

Наредни ступци показују како је почела страховлада. „Најпре је убијен Митар Миливојевић, земљ. из села Ранковаца. Непознато ми је ко га је убио. Затим су из села: Поцрње, Убоско, Ранковци, Капавица и Влаховићи око 130 људи након разних мучења бачени у једну јаму у селу Капавици. . .“ „После овога убиства отишла је казнена експедиција — усташа у српска села Попова Поља и тамо покупила око 250 одраслих Срба и сви (су) бачени у јаму у Хржаном Долу (10 км. од Љубиња). . . Овај злочин одиграо се у месецу јуну 1941 г.“. „После овога убиства многи Срби су побегли у Шуму (тако!). 13 јуна 1941 г. убијено је у Љубињу неколико Срба од којих сам познавао: Славка Рашковића, бив. нар. посланика, Јову Белобрка, земљ. из Вођина и Гојка Козића, гостионичара из Љубиња. После овога настало је релативно затишје до 14 јула 1941 г. када је у селу Чавшцу, Ср. љуб. побијено око 120 људи, више жена и дјеце. . .“

Ретци о стању после 14 јула су врло значајни. „После 14 јула 1941 г. организован је од Срба отпор без икакве политичке и војничке ознаке, него само у циљу одбране голог живота. Од 14 јула 1941 г. па до поновног доласка италијанске војске 7 септембра 1941 г. усташе нису могле да улазе у српска села. Тада су Италијани дали проглас и народ се вратио својим кућама.“ Истина о покрету српског живља после 14 јула излази на чистину када се анализују сами подаци који се дају. Четрнаестог јула усташе су побили 120 људи. Они су то чинили и раније, почев од 24 маја, али, иако је број побијених Срба бивао и двоструко већи, од стране Срба никакав покрет није организован. Иза 14 јула отпор је *организован*, али је извештач нашао за сходно да нарочито нагласи да је овај организован отпор био „без икакве политичке и војничке ознаке“. Међутим, да покрет није организован „само у циљу одбране голог живота“ указују две чињенице. Прво, ако се италијанска војска повратила у Љубиње седмог септембра 1941 год., значи да она није била у Љубињу у времену од после 14 јула, да се радило само о одбрани голог живота од усташких кољача, зашто у погледу „војничке ознаке“ Италијани не би били у Љубињу од 14 јула до 7 септембра, и зашто би у погледу „политичке ознаке“ Срби гонили италијанску војску, кад „држа-

ње Италијана по свему је било пријатељско, бар што се тиче заштите од усташа“, и после 7 септембра и пре 24 маја 1941? Друго, када су Италијани поново заузели Љубиње (у документу се ово заузимање приказује као *почован долазак* италијанске војске), издали су проглас да се народ врати кућама. Да је народ бранио само голи живот од усташа, он би оружјем растерао насилнике из својих села и остао би у селима, на дому где се бранио од усташа, а не би одлазио да војује ван свога села и свога дома. „Организован отпор“ иза 14 јула је уствари народни покрет не само против усташа него и против италијанских окупатора. Већ као организован, овај је „отпор“ имао карактер борбе против фашистичких снага усташа и окупатора, те за неком „политичком ознаком“ није било 14 јула потребе, и нико такву „ознаку“ тада није форсирао, како у Љубињу тако и нигде другде. У сваком случају отпор је био организован.

Овај организован покрет народа у источној и јужној Херцеговини после 14 јула 1941 год. мора се довести у везу с општеном народним устанком под вођством комуниста у Црној Гори од 13 јула 1941. За историју ово не би био први случај да се народ из поменутог дела Херцеговине покретао против заједничког непријатеља заједно или непосредно после Црногораца. Ако се буде доказало да партиске јединице на терену у јужној и источној Херцеговини нису биле организационо повезане с организацијом у Црној Гори, дакле нису имале директиву да баш у вези с устанком у Црној Гори дигну народ свога краја, ствар ништа не губи; штавише, упућеност Херцеговине на Црну Гору тиме би се само још подвукла.

Друг Станко Бобић, који је према забелешкама на основу писмених и усмених извештаја и наређења војних руководилаца са терена обрадио борбу у Херцеговини првих месеци 1942 године¹, бележи да су већ у јуну 1941 формиране прве војничке јединице од комуниста, скојеваца, симпатизера и осталих родољуба. У августу 1941 устанак је добио масовни карактер, тако да је ослобођена цела јужна и северна Херцеговина, осим градова у којима су седеле италијанске посаде са усташама и домобранима. Августа месеца је створен Јужнохерцеговачки партизански одред. Један од седам батаљона овога одреда био је Љубињски батаљон, који се борио и после седмог септембра 1941, када су Италијани повратили од партизана Љубиње, свакако још у октобру 1941 год., када је устанак у Херцеговини добио нарочито широке размере². Друг Бобић не говори о 14 јулу као дану устанка љубињског краја, али из његовог написа јасно излази, прво, да се сва Херцеговина није у исти мах дигла и, друго, да су Љуби-

¹ Неки подаци о борбама у Херцеговини од 1 јануара до краја априла 1942 године, Војно-историски гласник 4 за 1950 год., стр. 57—69.

² Исто, 57.

њани већ давно били под оружјем када је плануо општенародни устанак у Босни и осталој Херцеговини, крајем августа 1941. У сваком случају, и подаци са партизанске стране показују да је било разлога да Италијани објаве проглас да се народ поврати из борбе и из партизанских одреда својим кућама. Значи, заиста се радило о покрету народа против окупатора и усташа, који су координирали и водили комунисти, иако је без икакве сумње народ без „политичке ознаке“ активно учествовао у борбама, па чак можда и није био довољно обавештен о политичкој припадности свих својих руководиоца у покрету. За расправљање у овом напису је основно да се утврди утицај Црне Горе, који је несумњив и који стварно не уклањају ни сачувани документи Народноослободилачког покрета.

Б. Храбак

ОДАКЛЕ СУ БИЛИ ПОРИЈЕКЛОМ „MISTRI GOGHE“

У Зборнику извјештаја о истраживањима Боке Которске (Споменик СП САН 1953) у чланку проф. инж. В. Ђуровића „О конструкцијама кућа од XVI в. до краја XIX в. у Которском Заливу и њиховим градитељима“ каже се, да су сви зидари ових кућа били само домаћи људи, те се спомињу поименице, али главни зидари, који су били запослени при градњи нове жупске цркве на Прчању били су тзв. „mistri goghe“ из Пераста и Жвиња (села наспрам Херцегновог). Ко су ти гоге, аутор каже, да усмена предаја не зна.

Међутим, нама је успјело да пронађемо у архивским списима у Херцегновоме неколико података о овим мајсторима, из којих се види и њихово поријекло.

Тако у једном документу г. 1773 налазимо, да су код капетана Глигора Павковића из Херцегновога радили зидарски мајстори на некој његовој згради и да је том приподом дошло међу њима и послодавцем до спора. Ради наплате трошкова вјештачења и отштете за неуредно извршену градњу суд је послао свог „пандура“, да овим мајсторима уручи позив. Пандур је отишао у Бијелу, гдје су се ови мајстори били запослили на градњи магазина Бојка Злоковића. Ту је нашао „прота“ Митра Гогу Арбанаса, зидарског мајстора (il proto Mitar Goga Albanese, mistro muratore), чији су другови били: Тодор, Перо и други Тодор. Они су радили и на цркви св. Петра у Бијелој, али пошто у Бијелој постоји и православна и римокатоличка црква св. Петра, не зна се на којој се од ове двије цркве тада радило.

Из предњег, дакле, проистиче, да су споменути зидарски мајстори били поријеклом из Албаније, али су то, свакако, како